

BRONASTA PTERIGA Z UPODOBITVIJO JUPITRA-AMONA IZ PLEŠIVICE PRI ADLEŠIČIH

MARKO FRELIH

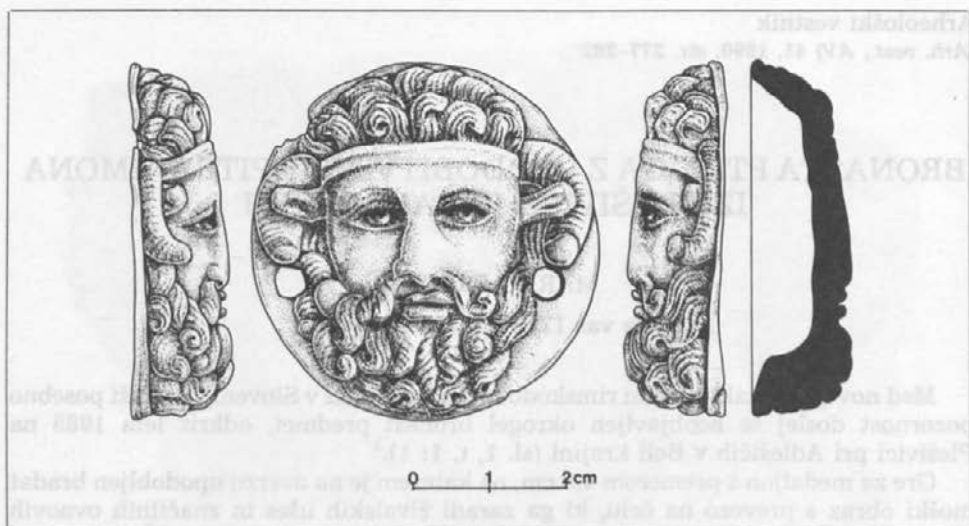
Nova vas 12, YU-61370 Logatec

Med novejšimi naključnimi rimskodobnimi najdbami v Sloveniji zasluži posebno pozornost doslej še neobjavljen okrogel bronast predmet, odkrit leta 1985 na Plešivici pri Adlešičih v Beli krajini (sl. 1, t. 1: 1).¹

Gre za medaljon s premerom 4,5 cm, na katerem je na averzu upodobljen bradat moški obraz s prevezo na čelu, ki ga zaradi živalskih ušes in značilnih ovnovih rogov ob sencih lahko zanesljivo identificiramo z Jupitrom-Amonom.² Pod rogovi je na vsaki strani po ena krožna izvrtina, široka 0,5 cm. Obe sta očitno služili za pritrdjevanje na ustrezno podlago. Kot nam pokaže struktura rahlo vdolbljenega reverza z jasno razvidnimi mehurčki taline, je bil medaljon odlit po kalupu in na prednji strani pozneje še skrbneje cizeliran v posameznih podrobnostih, kot so kodri las in brade, narebreni rogovi, obrvi in očesne vdolbine s pupilami. Ohranjen je razmeroma dobro. Med poznejšimi poškodbami je treba omeniti le stlačen nos in deformiran desni rog, ponekod pa je nalomljen tudi zunanji rob.

Glede na splošne karakteristike upodobljenega božanstva pripada njegov obraz na našem primerku, če upoštevamo tipološko razdelitev po Matzu, tako imenovani »patetični« različici, za katero je značilno obličje Jupitra-Amona z razmrščeno brado in vrtinčasto zvihranimi kodrastimi lasmi, ki padajo nizko na čelo.³ Nasprotni pol je umirjen »klasični« tip, pri katerem rogovi rastejo relativno visoko na sencih, brada pa je daljša in le na površini razčlenjena z rahlo vzvalovljenimi vzporednimi linijami. Zdi se, da se je »patetični« tip izoblikoval šele v dobi cesarja Klavdija (41-54), čeprav vsekakor korenini v nekoliko starejših predstavah helenističnega »baroka«.⁴ Kot kaže, inačica, pri kateri so kodri na čelu spodvezani s trakom (*redimiculum*), nastopa le poredko. Med doslej odkritimi primerki je gotovo najbolj znana bronasta falera (lat. *phalera* iz gr. φάλαρον), prevlečena s srebrom, ki pripada kompletu treh naprsnih vojaških odlikovanj (*dona militaria*), odkritem v Lauersfortu, nedaleč od nekdanjega legionarskega tabora *Vetera* (t. 2: 2).⁵ Zanimivo je, da se ta maska Jupitra-Amona tudi sicer fiziognomsko v marsičem približuje obrazu na novoodkritem medaljonu iz Bele krajine. Poleg splošnih karakteristik »patetične« nemirne frizure in le izjemoma izpričanega traku na čelu ju tesneje povezuje zlasti razporeditev posamičnih kodrov (osrednji trodelni šop las na temenu je pri obeh praktično identičen, le da je na lauersfortski faleri zaradi manjše odpornosti pločevinastega gradiva močnejše deformiran).

Na podlagi dosedanjih ugotovitev bi torej lahko sklepali, da obe upodobitvi pripadata isti izpeljanki iz osnovnega »patetičnega« pravzora, pri čemer se zastavlja tudi vprašanje, ali lahko na podlagi tega spoznanja novoodkrito apliklo iz Adlešičev razlagamo kot falero, in v kolikšni meri ta tipološka sorodnost odloča o času njenega nastanka.

Sl. 1: Adlešiči. Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra-Amona.

Abb. 1: Adlešiči. Bronzепterуx mit Darstellung des Jupiter-Ammon.

Toda kljub očitni podobnosti obeh obraznih tipov več razlogov govori proti temu, da gre tudi v našem primeru za pravo falero. Ta vojaška odlikovanja so bila namreč prvotno izdelana iz plemenitih kovin, kasneje pa vsaj iz bronu, ki je bil prevlečen s srebrom ali zlatom, in so praviloma oblikovana iz tolčene pločevine, njihove dimenzije pa se običajno gibljejo med 8,6 in 11,5 cm v premeru.⁶ V nasprotju s temi karakteristikami je medaljon iz Adlešičev vlit po kalupu in približno za polovico manjši (4,5 cm!). Poleg tega se od faler loči tudi po načinu pritrjevanja, saj očitno ni bil pripet na podlago s spojkami na hrbtni strani, ampak z dvema zakovicama ob straneh.⁷

Toda kljub temu se hitro izkaže, da tudi tak bronast predmet lahko iščemo med deli rimske vojaške opreme. Zelo verjetno gre za tipično pterigo (lat. *pteryx*). Ta izraz običajno uporabljamo za okrogle kovinske aplikacije, ki so bile pritrjene na usnjene resice (od tod gr. πτερυξ – »peresce«), kakršne so ob bokih in pod trebuhom v eni ali dveh vrstah obroblyale dvodelni prsni oklep (gr. θώραξ, lat. *thorax*).⁸ O njegovem izgledu in razvojnih fazah so se nam iz antike ohranila razmeroma bogata slikovna pričevanja.⁹ Podobno kot na falerah je Jupiter-Amon imel poleg dekorativne in praktične zaščitne funkcije tudi simbolno profilaktično vlogo, saj je – podobno kot nekateri drugi spremljajoči motivi (orel, lev, oven, Pan, Meduza Gorgona, Sfinga ipd.) – nastopal kot nekakšen apotropajski amulet.¹⁰

Pterige z upodobitvijo Jupitra-Amona pogosto srečamo na kipih rimskih cesarjev v vojaški opremi (t. i. *statuae loricae*). Praviloma ga najdemo na najbolj izpostavljenem mestu, saj je obešen na usnjeni jeziček v prvi vrsti, tik pod trebušno prepono. Med zgodnejšimi primeri velja omeniti kip cesarja Tita iz Olimpije, najpogosteje pa takšen maskeron Jupitra-Amona krasi Hadrijanove celopostavne portrete, na katerih so zastopani tipološko različni obrazni tipi »patetične« in »klasične« smeri.¹¹ Z našim primerkom imajo največ skupnega primerki na oklepih kipov iz Aten (t. 1: 2,3), Hierapitne (Ἱεράπιτνα) (t. 2: 1) in s Knososa, saj kažejo podobno strukturo brade in kodrastih las, čeprav doslej še nismo naleteli na docela identično različico.¹²

Toda kljub temu, da pterige s podobo Jupitra-Amona redno nastopajo v rimski statuariki, so po drugi strani, kot vse kaže, izpričane le z maloštevilnimi najdbami.¹³ Zato moramo na tem mestu posebej opozoriti na bronast medaljon z enakim ikonografskim motivom iz Salone, ki ga je objavil Nenad Cambi.¹⁴ Čeprav bi po velikosti ta aplika ustrezala dimenzijam standardne pterige (premer: 4 cm!), se je avtor odločil, da jo predstavi kot falero, pri čemer opozarja, da so se le-te glede na stopnjo odlikovanja razlikovale tudi po velikosti in skrbnosti izdelave. Sicer pa je za salonitanski medaljon značilen širok pločevinast (?) rob, v katerega je vdelan obraz božanstva. Takšna obroba je dejansko značilna za falere, medtem ko za medaljon iz Adlešičev ni izpričana. Pri njegovi tipološki opredelitvi se lahko poleg tega opremo tudi na tehniko pritrjevanja. Podobno kot druge falere ima primerek iz Salone nastavek za pritrnitev na hrbtni strani, kar ustreza dejstvu, da so bili njihovi nosilci običajno ožji usnjeni jermeni. Sicer pa tudi v likovnem pogledu ta precej grobi izdelek, ki bi ga težko uvrstili v eno izmed skupin po Matzu, ne dosega naše aplikae, pač pa živo spominja na bronasto falero, odkrito v Passauu, s katero jo družijo tako obrazni tip kot tudi pritrjevalna sponka.¹⁵

Upoštevajoč analogno gradivo, s katerim trenutno razpolagamo, lahko torej medaljon iz Adlešičev skoraj zagotovo interpretiramo kot pterigo, vsaj nakažemo pa lahko tudi njegovo okvirno datacijo. Po eni strani spodnjo mejo za čas nastanka določa »patetični« obrazni tip Jupitra-Amona, kakor ga poznamo zlasti z lauersfortske falere, ki je verjetno iz konca 1. stoletja n. š., morda prav iz obdobja Flavijske dinastije, ko se to božanstvo pojavi tudi na pterigah oklepov s cesarskih portretov (Titus).¹⁶ Toda takšni maskeroni so se ohranili v kamniti plastiki tudi še v drugem in celo v tretjem stoletju, kar med drugim potrjuje dobro ohranjeni relief na ari iz Pule (t. 2: 3).¹⁷ Če ob tem upoštevamo še pričevanja, kako priljubljen je bil Jupiter-Amon kot okrasni element na oklepih, ki jih nosijo Hadrijanove sohe, se zdi za novoodkrito pterigo dovolj upravičena ožja časovna opredelitev v antoninsko dobo. Zaman pa iščemo odgovor na vprašanje, kateri rimski oficirji so poleg imperatorjev lahko nosili oklepe s takšnim motivom, zato ostaja zgodovinski okvir, ki bi mu lahko pripadala naključna najdba iz Adlešičev, še naprej nepojasnen. Le upamo lahko, da bodo bodoče raziskave o rimski vojaški opremi omogočile njeno ovrednotenje tudi v tem širšem kontekstu.¹⁸

¹ Za objavo medaljona se zahvaljujem Štefanu Hrenu iz Logatca, ki je predmet našel in mi ga prepustil v obdelavo. Najdba je bila sicer odkrita na kolovozu pri Pobrežju, vendar se je medaljon prvotno nahajal v zemlji, ki so jo domačini na to mesto pripeljali z JZ pobočja Plešivice. Starejša literatura omenja na tem območju prazgodovinsko naselitev, toda novejšje topografske raziskave tega niso potrdile (gl. Adlešiči v: J. Dular, *Bela krajina, Arheološka topografija Slovenije* 11 [1985] 114).

² Splošno o kultu Amona cf.: J. Leclant, G. Clerc, Ammon, v: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 1/1 (1981) 666–689 (s cit. lit.).

³ F. Matz, *Die Lauersforter Phalerae, Winkelmannsprogramm der archäologischen Gesellschaft zu Berlin* 92, 1932, 26–28.

⁴ Cf. J. Leclant, G. Clerc (op. 2) 685.

⁵ F. Matz (op. 3) 26–28, t. 4.

⁶ Pomemben prispevek k poznavanju vojaške dekoracije rimske vojske je študija V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (London 1981), v kateri avtorica podrobno analizira tudi falere. S falerami so bili lahko odlikovani vojaki na stopnji stotnika (centurio) ali na nižjih stopnjah. Najpogosteje so bile okras konjenikov; nosili so jih na prsih v kompletu po devet faler, ki so bile pritrjene na usnjene trakove, ti pa so bili križno prepleteni in so se med seboj spenjali na hrbtu (prim. rekonstrukcijo nošnje kompleta faler iz najdišča Newstead na Škotskem, ib., 93, sl. 11). V tem primeru so falere po tri skupaj postavljene v tri vrste ena pod drugo.

Posamezni kompleti faler so pogosto upodobljeni tudi na rimskih vojaških nagrobnikih (npr. nagrobnik iz Emone, cf. V. A. Maxfield, *A Soldier's Tombstone from Emona, Arh. vest.* 37, 1986, 279–285, sl. 1, t. 1).

⁷ Za način pritrditve faler na usnjene trakovke cf. V. A. Maxfield (op. 6, *The Military*) 94, t. 12 a, b.

⁸ A. de Ridder, E. Saglio, *Lorica*, v: Ch. Daremberg, E. Saglio (ed.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* 3/2 (1918) 1311–1313.

⁹ Dvojna linija usnjenih resic s pterigami se najpogosteje pojavlja na kipih cesarjev Tita, Domicijana, Nerve, Trajana in zlasti Hadrijana (cf. H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, *Monum. Art. Rom.* 7, 1968, t. 13–19).

¹⁰ J. Leclant, G. Clerc (op. 2) 685–686.

¹¹ H. G. Niemeyer (op. 9) t. 17: 2; 18; 19.

¹² Za Hadrijanov kip iz Hierapitne na Kreti in iz okolice Knossosa cf. H. G. Niemeyer (op. 9) 97–98, t. 17: 2; 19. O kipu, odkritem na atenski agora, cf. J. M. Camp, *The Athenian Agora* (London 1986) 191–192, t. 162.

¹³ Novejše študije o Jupitru-Amonu ne omenjajo pterig z motivom tega božanstva, ampak se omenjajo samo pterige z Jupitrom-Amonom, upodobljene na kipih rimskih cesarjev (cf. J. Leclant, G. Clerc [op. 2] 677).

¹⁴ N. Cambi, Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkega muzeja u Splitu, v: *Guñjačin zbornik* (1980) 43–50.

¹⁵ S. Arnold, *Neue römische und mittelalterliche Befunde aus Passau-Altstadt*, *Ostbair. Grenz.* 29, 1987, 22, sl. 2: 7, t. 9: 21. Falera je okvirno časovno opredeljena v zgodnje ali srednje cesarsko obdobje.

¹⁶ H. G. Niemeyer (op. 9) 94, t. 13. Kip cesarja Tita iz Olimpije je visok 2,00 m, velikost pterige pa je okoli 6 cm.

¹⁷ *Arheološki muzej Istre*, Vodič 3 (1978)9, t. 3. Jupiter-Amon se pogosto javlja kot dekorativni element arhitekture javnih zgradb, ki so stale na forumu (Rim, Oglej, Trst, Pulj, Zadar), pogosto pa krasi tudi žrtvenike (Pulj). Zanimiva je razširjenost kulta Jupitra-Amona v severnem delu Jadrana, saj ga lahko sledimo v vseh večjih obmorskih centrih, od Ogleja do Splita (cf. M. C. Budischovsky, *Jupiter-Amon et Meduse dans les forums du Nord de l'Adriatique*, *Aquil. Nostra* 44, 1973, 201–216).

Večkrat se pri upodobitvi Jupitra-Amona pojavi vprašanje, ali gre zgolj za dekorativni element ali pa ima ta isti motiv tudi bolj določen religiozni pomen, kar je po mnenju P. Selega bolj verjetno (P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 9, 1972, 64).

¹⁸ Risbo Jupitra-Amona iz Adlešičev je izdelala D. Knific-Lunder.

DIE BRONZEPTERYX MIT DARSTELLUNG DES JUPITER-AMMON AUS PLEŠIVICA BEI ADLEŠIČI

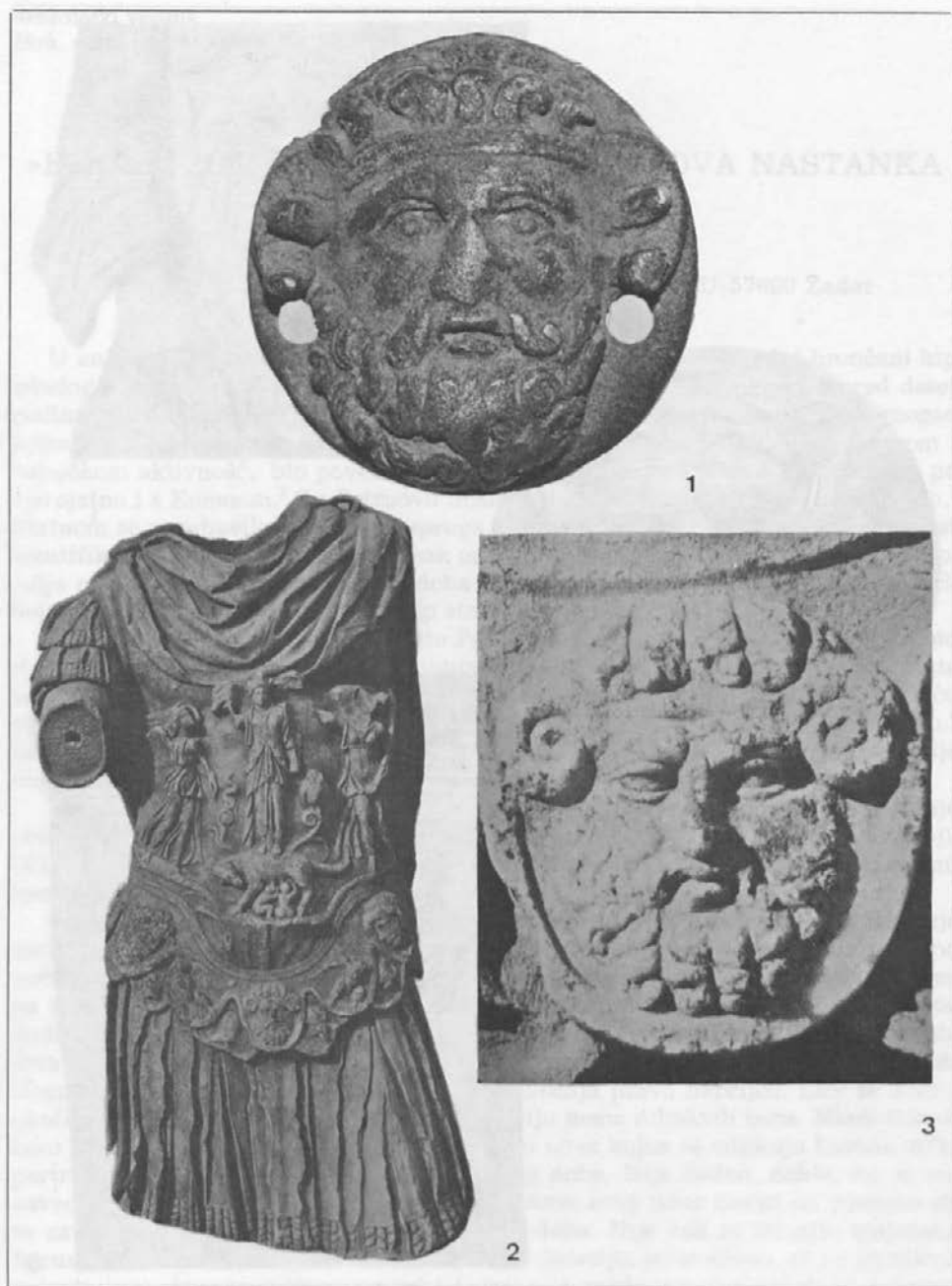
Zusammenfassung

Im Jahr 1985 wurde auf Plešivica bei Adlešiči in der Bela krajina ein Bronzemedallion mit 4,5 cm Durchmesser entdeckt (**Abb. 1, Taf. 1: 1**).¹ Auf dem Avers ist ein bärtiges Männerantlitz mit Stirnbinde dargestellt, das wir wegen der Tierohren und der charakteristischen Widderhörner an den Schläfen mit Jupiter-Ammon identifizieren.² Das Medallion wurde in einer Gußform gegossen und auf der Vorderseite wurden nachträglich noch einzelne Details sorgfältiger ziseliert, so z. B. die Haar- und Bartlocken, die gerippten Hörner, die Brauen und Augenhöhlen mit den Pupillen. Unter den nachträglichen Beschädigungen sind noch die gequetschte Nase und das deformierte rechte Horn zu erwähnen.

Die Darstellung des Antlitzes entspricht der »pathetischen« Variante, die Matz anhand der Lauersforter Phaleren (**Taf. 2: 2**) definiert hat.^{3–7}

Den Gegenstand haben wir als Pteryx (lat. pteryx) interpretiert, worauf Jupiter-Ammon als sehr häufiges Motiv erscheint, er schmückt nämlich am häufigsten die Pterygen, die man gerade auf den Standbildern der römischen Kaiser in Militärausrüstung antrifft (Titus, Domitian, Nerva, Trajan, Hadrian).^{8–11} Insbesondere sind interessant die ikonographischen Verwandtschaften zwischen unserem Pteryx-Exemplar und den auf den Harnischen der Hadrian-Statuen aus Athen (**Taf. 1: 2–3**), Hierapytna (**Taf. 2: 1**) und Knossos abgebildeten Pterygen.¹² Es handelt sich nämlich um eine sehr ähnliche Struktur des Bartes und der lockigen Haare.

Aufgrund der Vergleiche mit den die Hadrian-Statuen schmückenden Pterygen sind wir zur Schlußfolgerung gelangt, daß wir für die neu entdeckte Bronzepteryx aus Plešivica bei Adlešiči eine engere Zeiteinordnung in die Antoninenzeit voraussetzen.

T. 1: 1 Adlešiči. Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra-Amona. 2 Atene. Kip cesarja Hadrijana. 3 Atene. Pteriga z Jupitrom-Amonom na kipu cesarja Hadrijana.

Taf. 1: Adlešiči. Bronzepteryx mit Darstellung des Jupiter-Ammon. 2 Athen. Statue des Kaisers Hadrian. 3 Athen. Pteryx mit Jupiter-Ammon auf der Statue des Kaisers Hadrian.

T. 2: 1 Hierapitna. Osrednji del oklepa na kipu cesarja Hadrijana. 2 Lauersfort. Bronasta falera z Jupitrom-Amonom. 3 Pula. Relief Jupitra-Amona na žrtveniku.
Taf. 2: 1 Hierapytna. Mittelteil des Harnisches auf der Statue des Kaisers Hadrian. 2 Lauersfort. Bronzephalere mit Jupiter-Ammon. 3 Pula. Relief des Jupiter-Ammon auf dem Opferaltar.